

4. «Свої» і «чужі» в студентському середовищі

Безкомпромісна боротьба партії зі своїми політичними супротивниками в студентському середовищі була невід'ємною частиною ідеології режиму, що складався в період НЕПу, режиму, що за багатьма параметрами був авторитарним і в кінці 1920-х рр. трансформувалася в тоталітарну систему²¹⁸. В авторитарних суспільствах побутує спрощена система цінностей, що апелює до розмежування «своїх» і «чужих». Дихотомію «свій — чужий» вважають базовою для людської свідомості, вона лежить в основі формування національної і соціальної ідентичності²¹⁹. Природньо, що уявлення про «своїх» і «чужих» змінюється в залежності від епохи і культурної традиції. Радянська епоха наповнює ці категорії ідеологічним змістом. У цей час бути «своїм» означало, як відзначають дослідники, перш за все, бути рідними за духом, за ідеологією, за поглядами, а не кровноспорідненими людьми²²⁰, тобто рідним для себе вважати те, що є рідним для радянської дійсності. Бути «своїм» у студентському середовищі означало повну підтримку і відданість ідеям більшовиків, несприйняття і ненависть до інакомислення. Фетишизація власної позиції призводила до руйнації характерної для суспільства системи цінностей, коли, наприклад, дітям доводилося відрікатися від батьків. Студент IV курсу Полтавського сільсько-господарського інституту І. Щербань, дізнавшись, що його батько «підпав під куркульський вплив і по своїй несвідомості і некультурності виступив проти хлібозаготівель», не лише «засудив злочин батька перед пролетарською країною», а й з того часу перестав визнавати його батьком. У своєму листі до НКО 18 лютого 1930 р. студент написав, що він «зовсім відмовився від нього і назавжди розірвав з ним всілякі зв'язки. При чому цей злочин батька не був секретом для правління інституту, бо я зараз же повідомив про це ректора і надіслав листа до газет «Комуніст» та «Вісті»²²¹. Як бачимо, рідний по крові легко ставав чужим не лише в революційний час, опинившись на іншому боці барикад, коли навіть рідну матір, якщо вона стала ворогом, не можна було жаліти, а потрібно було знищувати: «В такие дни таков закон: Родную мать встречай штыком, Глуши ее прикладом»²²². За словами М. Хвильового, то була дійсність: справжня життєва дійсність — «хижа й жорстока, як згряя голодних вовків. Але це була й єдина дорога до загірних озер невідомої прекрасної комуні»²²³. На цій єдиній дорозі і в 1930-ті роки «ворог» ще не був знищений, тож у публіцистиці заклиалося «мобілізувати увагу усієї громадськості на нещадну боротьбу з недобитками клясового ворога»²²⁴. Як і в перше радянське десятиліття, лексема «ворог» і в наступні роки вживалася найчастіше для визначення «чужих», це був узагальнюючий образ всіх противників соціалізму. Натомість кількість і склад їх став зовсім іншим — на перший план, за підрахунками лінгвістів, виходять різного роду опозиціонери²²⁵. «Класові вороги» — «куркульські елементи», буржуазія, тобто «колишні люди» також залишилися, але до їхніх лав постійно зараховувалися всі «незгодні». Тож «куркулем» враз ставав селянин-незаможник, а «найлютішим ворогом народу» — пролетар з діда-прадіда і навіть комсомолець чи партієць, тобто «свій» перетворювався на «чужого», варто було лише йому засумніватися у вірності рішень партії. «У комсомолі люблять «паять» справи, така вже його властивість»²²⁶, намагалися протистояти свавіллю одні, а інші, як наприклад, у Дніпропетровському гірничому

інституті, вітали «постанову дирекції про виключення зі складу студентів одвертих класових ворогів — антисемітів Ямпольського, Кордаднєва, Журавського та Левицького. Ямпольського, крім того, виключено з партії, а Кордаднєва — з комсомолу»²²⁷. Заодно ворогами стали також партійці А. Бухало і А. Остапенко за те, що «знали про дії зграї», але мовчали, розповідаючи про це між «близькими», а не донесли, куди слід. Класовим ворогом став і студент-партієць Харківського інституту профосвіти Котенко через розмови про стан сільського господарства, яке «зайшло в тупець, з якого немає виходу» та про хлібозаготівлі, яких ні за яких умов виконати не можна²²⁸. До нього приєдналися і інші члени осередку, які «знали і потурали йому».

В середовищі студентів регулярно за допомогою різних гілок партійно-державного апарату збиралася і аналізувалася інформація про настрої в суспільстві, ставлення різних його шарів до дій влади, хоч указувалось, що все ж облік настроїв та реагування на ті чи інші нездорові прояви «кепсько налагоджено»²²⁹. Незважаючи на небезпеку бути виключеними із інституту, на посилення політичного контролю, переслідувань і репресивні заходи, частина студентів і у цей період наважувалася обговорювати і давати свої оцінки питанням внутрішньополітичного життя: «Складність моменту полягала в тому, що ми продовжували вірити Сталіну, його ім'я сприймалося як символ того, що здійснювалося в країні. І все-ж тоді ми починали відчувати якийсь фальш в тих славослів'ях, що звучали навколо ...»²³⁰. Серед комсомольців спостерігалось поширення теорії на право сумніву²³¹. Крім незгоди з генеральною лінією партії, колективізацією, з темпами індустріалізації, що вважалося проявом опортунізму, студенти протистояли організованим формам навчання (ударництву, бригадам тощо), виступали проти ударних темпів та скорочених термінів навчання. Серед них поширеним було байдуже, а інколи й активне негативне ставлення до соціально-економічних дисциплін, відмова від участі в громадському житті, академічна замкненість, аполітичність, незадоволена влада була і недостатньою боротьбою з «ворожою» професурою, що кваліфікувалося як «великий прорив правого опортунізму»²³².

Критичний погляд на життя сприяв тому, що в Дніпропетровському гірничому інституті стінгазети анонімно розписувалися «хуліганськими» та «контрреволюційними» написами чи «коментарями» до промови Сталіна, було поламано бюст Леніна, що розцінили як «наявність класових ворогів»²³³. У Харківському інституті радянського будівництва і права в 1-й групі III курсу 21 жовтня 1934 р. було знайдено портрет К. Маркса з надписом — «жид» та іншими нецензурними висловами. Раніше в цій же групі була намальована «контрреволюційна» карикатура на Сталіна²³⁴.

Неодноразово у ВНЗ з'являлися стінгазети антирадянського змісту. Так, студент робітфаку Харківського художнього інституту просторових мистецтв П.І. Клещев (Кліщов) видав примірник настінної газети «Анархист епохи», за що й отримав п'ять років концтаборів. Не до вподоби владі були і його вірші:

«Викурює Сталін: попів, куркулів,
І нас, супостат, підкурив»²³⁵.

Студент III курсу Валківського ветеринарного технікуму Олександр Кадигроб 16 вересня 1933 р. заповнив чистий бланк стінної газети «контрево-

люційними» віршами і розмалював ілюстраціями, за що і був виключений із технікуму²³⁶. Інший студент — Губський Петро, комсомолец, розірвав свій комсомольський квиток і заявив: «Сталін куркуль, куркулі всі в ЦК». Багатьох звинувачували у антипартійних розмовах, виключали із інститутів без права вступу в інші навчальні заклади за «цинічні анекдоти», до розряду «фашистських» потрапляли розмови про те, «що від колективізації померло багато селян»²³⁷.

Широкого розповсюдження серед студентів набули контрреволюційні анекдоти, антисемітські настрої. Вони фіксувалися у багатьох ВНЗ, крім того, з'являлася фашистська символіка і лозунги на зразок: «Хай живе фашизм»²³⁸. Свастику було виявлено, наприклад, на стінах Київського польського педагогічного інституту, до подвійних вікон вкинуті були хрестики²³⁹.

Навіть серед студентів-партисян побутували «чужі» настрої типу: «Не чіпайте мене, я хочу учитись», «Закінчу інститут — вийду з партії»²⁴⁰. В одній із груп мовно-літературного факультету КДУ 2 листопада 1934 р. на дошці була виявлена цитата із Т. Шевченка: «За що тебе сплюндровано, За що, мамо, гинеш?». Ця подія набула великого розголосу через позицію комсомольців, які не вияснили, як цей надпис з'явився на дошці і не донесли куди слід, а натомість котрась із комсомолок розставила у цитаті розділові знаки. Згодом вона оправдовувалася: «Я дивилася лише на форму, а не на зміст»²⁴¹. Комсорг, побачивши написане, тихо витер дошку і також нікому нічого не сказав. Коли в парткомі його запитали про це, він відповів: «Я розумів, що ця справа потребує уваги і вияснення, але не хотів, щоб хто-небудь поза групою про це взяв»²⁴². Як бачимо, знали, а далі — за відомим сценарієм: це питання відразу було розібрано у групі на комсомольському комітеті і пророблено у всьому університеті.

У відповідній записці про склад комсомольського активу вищих начальних закладів Харкова, із вибіркового обслідування двадцяти випадків виключень, майже половину студентів було позбавлено права навчання саме за розповсюдження «контрреволюційних анекдотів і ворожої агітації» (8 чоловік, чотири із яких були членами бюро факультетських осередків). Тих, хто приховав своє соціальне походження було 5 чоловік, за «ревізію політики партії» виключено шість чоловік, із них три — члени бюро, за побутовий розклад — один. Всього — вісім членів бюро²⁴³.

Щирий ентузіазм комсомольців, які горіли бажанням брати участь у соціалістичному будівництві, часом переростав у тверезе осмислення авторитарного режиму, що загрожував великим лихом країні в майбутньому. Свої роздуми одні могли довірити щоденнику, як, наприклад, комсомолец Т. Забара, який у березні 1932 р. записав такі рядки:

Під'їхав в Лубенщину, знов не пощастило
і тут голод такий самий, як на Харківщині
Послухаєш, люди плачуть, владу проклинають,
Прислухався, за що ж саме, — що хліба немає²⁴⁴.

Інший студент — комсомолец Крижанівський, свій вірш «Соловки» наважився прочитати на одному із університетських вечорів, за який отримав грім аплодисментів від студентської аудиторії та догану від ЦК ЛКСМУ. Ще більше владу обурював той факт, що «комсомольський комітет не намагався викрити

шкідливість цього вірша, а деякі члени бюро, в тому числі і культпроп комітету, до цього часу не розуміють. Рішення ЦК про засудження вірша не доведено до комсомольців»²⁴⁵.

Як провокація, було розцінено організований вихід всього студентства Харківського інституту профосвіти на поховання М. Хвильового. Студенти, залишивши лекції, почали збиратися біля виходу, що неабияк налякало секретаря партколективу²⁴⁶.

Позбавлення права на навчання чекало студентів, які наважувалися проголосувати проти рішення загальних зборів чи стати на захист своїх однокурсників, особливо коли їх звинувачували в опозиційних поглядах. Наприклад, коли студент III курсу Харківського інституту народного господарства Н. Цукерник на загальних зборах, які засуджували 13 «опозиціонерів», насмівився голосувати проти пропозиції виключити із інституту двох із них, а також проти доповнення до резолюції про міжнародне та внутрішнє становище, де студенти закликалися на боротьбу з контрреволюційною троцькістською опозицією, то відразу ж після цього «зухвалого» вчинку на одного опозиціонера в інституті стало більше. І ніякі доводи не допомогли йому — ні заява до правління ХІНГ, в якій він присягався у відданості ідеям партії і приєднувався до зазначеного доповнення, і запевнення, що він «вважає троцькістську опозицію за контрреволюційну і готовий вкупі з усім пролетарським студентством й працюючими підтримувати всі заходи Радянської влади й партії, що їх скеровано на боротьбу з цією опозицією»²⁴⁷.

2 лютого 1929 р. на засіданні правління ХІНГ Н. Цукерника разом із іншими студентами було виключено із інституту за те, що вони «вносили шкідливі політичні хитання» у товариство студентів і тим послабили виховну роль радянської школи...»²⁴⁸. Згодом неблагонадійного студента було заарештовано органами ДПУ і приєднано до групи студентів «опозиціонерів» цього ж інституту — С. Радовильського, Р. Лубенського, П. Новгородцева та інших, арештованих дещо раніше за розповсюдження друкованої листівки про хворобу Л. Троцького і проведення «антирадянської агітації»²⁴⁹.

Дійсність давала досить прикладів виключення студентів саме через негодження з думкою партосередку, але в кінці 1920-х рр. частина «опозиціонерів» все ж була звільнена з-під арешту і навіть отримала можливість закінчити навчання після каяття і подання відповідних апеляцій до влади, наприклад, згаданий нами Н. Цукерник. Тому частина активістів, пройшовши через арешти і слідство, після відновлення в правах тримала себе «більш замкнуто, ніж раніш», активно себе не виявляючи, намагаючись отримати освіту²⁵⁰. Інші назавжди залишали мрію закінчити навчання, намагалися вести менш помітне життя, бажаючи загубитися серед простого люду, вважаючи, що в інституті у них буде більше шансів на повторний арешт. Саме так вчинив студент Харківського медичного інституту О. Шатілов, син відомого професора П. Шатілова, ім'ям якого було названо першу в Україні студентську поліклініку. Заарештований 15 жовтня 1930 р. за «антирадянську агітацію і контрреволюційну діяльність» і звільнений «за відсутністю доказів» 1 грудня 1931 р.²⁵¹, О. Шатілов не став клопотатися про можливість закінчення інституту, хоч йому залишилося здати лише декілька екзаменів²⁵².

Нерідко після відновлення у правах студентів, колишні «опозиціонери» доводили свою відданість ідеям партії тим, що самі рішуче «чистили» студентські ряди від «чужих». Так, виключеного у 1928 р. з партії «опозиціонера-троцькіста», секретаря комсомольського осередку Київського інституту народного господарства С. Броневого (батька народного артиста Росії Леоніда Броневого), не тільки захистили від переслідувань, але й взяли на роботу до ... ДПУ. Згодом С. Броневи з гордістю відзначав, що «працюючи в ДПУ в Києві, брав активну участь у розгромі троцькістської опозиції, особисто заарештовуючи троцькістів, які очолювали опозицію в Інституті народного господарства та втягнули мене до опозиції»²⁵³.

У цілому на кінець 1931 р., підсумовуючи результати переслідування «троцькістів» у вишах, було відзначено, що в середньому з КП(б)У було виключено 9,8% незгодних, різні партійні покарання мали 14%, виключення із вишівських парторганізацій, а значить і з ВНЗ, становило 6,5%, а партійні кари мали 10,6%²⁵⁴.

Крім тиску і переслідування «чужих», завданням номер один партійних і комсомольських осередків ВНЗ в зазначений період залишалось «завоювання» студентства зсередини. Нейтралізація «негативного» впливу професури на студентство і в кінці 1920-х рр. була проблемою, представники влади були стурбовані тим, що професори «обробляють» студентів і дуже часто траплялися випадки, коли «студент на першому курсі виступає проти неокласиків»²⁵⁵, а вже на третьому курсі підтримує їх²⁵⁶. Більше того, студенти відкрито демонстрували своє співчуття викладачам, звільненим з-під арешту, наприклад, у Житомирському ІНО група студентів III курсу, у тому числі і комсомольців, зустріла оплесками викладача, заарештованого у справі СБУ і згодом звільненого²⁵⁷. У Київському польському педагогічному інституті після арешту двох «викладачів-контрреволюціонерів» серед студентів фіксувалися відверті прояви співчуття до них, збори аспірантів з приводу арештів пройшли надзвичайно мляво, при зовсім слабкій активності аспірантів²⁵⁸. Жорстка реальність наштотувала на крамольні роздуми і навіть протистояння необґрунтованим вказівкам партосередків і пасивності більшості. Так, студент Дніпропетровського інституту народної освіти Заборовський, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М. Галушки, не зрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу мене виключити із комсомолу і дати можливість вільно мислити»²⁵⁹. Причому на загальних зборах його підтримали і проголосували за залишення в комсомолі 135 студентів. В Одеському політехнічному інституті під час виборів до Рад у 1929 р. «систематично зривалися гасла, стінгазети, плакати, накази», явка на студентські збори не перевищувала 40%, а на студентські вечори взагалі з'являлося менше десятка студентів²⁶⁰. У Запорізькому педагогічному інституті (1937 р.) «занедбана політико-виховна робота» — мали місце такі «ворожі» прояви, як зрив явки на жовтневу демонстрацію, коли з 1000 студентів з'явилося лише 150–200 чоловік. Також мали місце факти агітації проти мітингів з приводу викриття «контрреволюційної діяльності троцькістсько-зінов'євської банди»²⁶¹...

Та в ті часи більшість все ж намагалася не втручатися в перебіг подій, бо всі прояви індивідуальності, власне бачення і аналітичне ставлення до дійсності, а

особливо публічне висловлювання своїх поглядів не прощалося і відразу ж характеризувалося як «збочення вправо», «троцькізм». «Я ніколи й нікому не висловлюю оцих своїх думок, тому що я комсомолец, а комсомольцеві за це може дуже гарно перепастися як прихильникові правих...»²⁶² — записав у щоденнику студент Харківського зоотехнічного інституту М.Я. Афанасьєв 26 листопада 1929 р. Студенти боялися відкрито робити самі невинні речі, наприклад, у цьому ж щоденнику читаємо: «Після вечері взявся малювати Франка, але не закінчив, тому що боявся, щоб ніхто не побачив, чим я займаюсь...»²⁶³. А підтримувати тих, на кого обрушувався шквал критики, було ідентичним з визнанням себе «опозиціонером» чи «контрреволюціонером», тому в різного роду документах ми і зустрічаємось з мовчазною підтримкою більшістю безпідставних дій партосередків, трійок, легкої кавалерії та інших інстанцій, створених для «очищення» від «чужих». Істинні судді були далеко, а в інститутських аудиторіях сиділи і піднімали руки «за» самі звичайні, уже майже радянські студенти. Завершувалось формування наймасовішого типу молоді в радянських навчальних закладах — конформістського. «Ми вже далеко відійшли в ті роки від істинних (чи роздутих пропагандою) ідеалів післяреволюційної молоді, яка жорстко помилялася, але вірила в своє героїчне призначення. Більшовицька ідеологія змогла виховати покоління ентузіастів-романтиків, і здавалося, що цей процес піде й далі, але розвиватися він не міг, бо був не процес, а вибуховий поштовх, і далі, в тридцяті роки, та ж ідеологія виросувала вже не романтиків, а матеріалістів-прагматиків, бажала вона цього чи не бажала. Вступаючи в комсомол тоді, в тридцяті роки, ми були вже закінченими прагматиками»²⁶⁴.

З кожним роком зустрічалося все менше випадків бажання відкрито критично осмислювати все, що відбувалося навколо, але й мовчання, як ми уже зазначали, також не заохочувалося — така позиція характеризувалася як «примиренство». Протоколи засідань ЦК у студсправах про виключення та поновлення студентів рясніють висновками про позбавлення права на навчання через таку позицію. Наприклад, відмовлено в поновленні було студенту III курсу Одеського ІНО Липку, виключеному 25 червня 1930 р. за антисемітизм і за те, що «має зв'язки з дідичем свого села. Знає, де вчать діти останнього й відмовляється про це заявити (в той час заявляє, що цей дідич переслідував його під час гетьмана)»²⁶⁵.

«Студент революції» гнівно вимагав не виявляти короткозорості і карати примиренців, щоб не траплялося випадків приховування інформації щодо «непевних» студентів. Наприклад, секретаря виконбюро Гусака, який «знав про те, що на робфаці вчиться Тарабан, батька й брата якого розстріляли за бандитизм» і не повідомив про це куди слід, пропонувалося обов'язково покарати²⁶⁶. Керівництво ВНЗ також повинне було в обов'язковому порядку повідомляти Народний комісаріат освіти про політичний стан навчальних закладів в таємному порядку два рази на рік (у жовтні і квітні), а також «про настрої лектури і студентства в окремих важливих випадках незалежно від встановленого терміну»²⁶⁷. Як слушно відзначив А.Ю. Рожков, атмосфера загальної підозрілості диктувала жорсткі правила гри: якщо сьогодні когось не викриєш ти, завтра викриють тебе²⁶⁸. Тому і голосували, і засуджували, і вичищали, а згодом і самі ставали «ворогами» і об'єктами такої ж моральної екзекуції.

«Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, й моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»²⁶⁹, — занотував у щоденнику академік С. Єфремов, оцінюючи ситуацію, що склалася у вищій школі наприкінці 1920-х рр. Вихід із цього «непроглядного мороку» бачився деяким студентам у самогубстві, наприклад, в Одеському сільськогосподарському інституті за чотири місяці трапилося п'ять самогубств²⁷⁰. Були самогубства і в інших ВНЗ та «пролетарське студентство розглядає цей жест як спробу підірвати нашу роботу в справі перевірки студентських лав»²⁷¹. Так, коли студент IV курсу мехфаку Київського політехнічного інституту П. Богун повісився, довідавшись про наміри виключити його з інституту, як чужий елемент, в газеті цього інституту писалося: «Нас не залякає петлюрівець, що стратив собі життя... Справжній пролетарський студент не повинен боятися перевірки, а навпаки, він повинен підсилити свою участь в роботі щодо перевірки»²⁷². Заступник наркома освіти УСРР А. Приходько відзначав, що самогубства були наслідком свавілля перевірочних комісій у ВНЗ²⁷³. А в періодиці самогубців оголошували «дезертирами з загального фронту» і закликали «поставити це питання перед всією студентською організацією на весь зріст і зробити з цих фактів потрібні політичні висновки»²⁷⁴. Активний комсомолец, що користувався повагою всього курсу за свою доброзичливість, веселу вдачу, гарну успішність, був виключений із комсомолу і Харківського університету за приховання того, що батько в роки непу мав невеликий торговий кіоск на базарі. «У більшості із нас всередині проти цього все протестувало»²⁷⁵, писав Б. Красовицький, але це не стало на заваді виключенню. У відчаї студент прийшов на заняття групи і випив розчин ціаністого калію, намагаючись покінчити з життям. В лікарні його вдалося врятувати і, на радість студентів, відновили в університеті (але не в комсомолі). Гостро відчувачи фальшивість дій влади, деякі партійці відкрито заявляли на зборах про свою незгоду з генеральною лінією партії, намагалися розповсюджувати свої погляди серед партійців і комсомольців, шукаючи в них співчуття. Та стіна нерозуміння і мовчання, і, як наслідок, звинувачення у «шкідливості поглядів» і виключення з партії, досить часто ставали приводом для позбавлення життя²⁷⁶. Не маючи можливості протистояти тоталітарній системі, добровільно виходячи за межі буття, самогубці намагалися принаймні привернути увагу широкої громадськості до дійсного стану речей у суспільстві. Про вплив на саму систему говорити в цьому випадку не доводиться.

5. «Жодного чужого не лишати в вузах...»

У кінці 1920-х рр. практика «чисток» набуває нового змісту і надзвичайно широкий масштаб. До редакцій різних періодичних видань постійно надходили численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути в пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», зокрема, у газеті «Комсомолец України» повідомлялося, що редакції завалені дописами про «вовків в овечій шкурі»²⁷⁷. Студентство вимагало «генеральної чистки» ВНЗ від класово-ворожих елементів під гаслом: «Жодного чужого не лишати в вузах... Тих, хто затаїв своє лице, треба не лише виключати, але й притягати до кримінальної відповідальності й судити в показовому порядку»²⁷⁸. В періодиці